

Jeseň života alebo nová jar? Poznámky k fenoménu starnutia v tvorbe vybraných slovenských poetiek

Veronika Rácová

RÁCOVÁ, V.: Autumn of life or new spring? Notes on the phenomenon of ageing in the work of selected Slovak women poets

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 71, 2024, no. 3, pp. 236-248

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2024.71.3.3>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7657-1473>

Key words: phenomenon of aging, Slovak poetry, women poets, ageism, physical body transformations, psychological experience

The essay links a broader sociological and literary studies approach to the issue of old age, ageing, and ageism. On the basis of research in the field of sociology and gerontology, it outlines dominant tendencies that point to the social and individual reception of older age. The article then looks at how ageing-related processes are portrayed in Slovak poetry written by women over the age of sixty-five. The essay captures the basic thematic and motivic frameworks used by selected women poets to depict ageing and looks at how the transformations of the body are mirrored in the inner psychological experience of the lyrical subjects and focuses on the quality of such interpersonal relationships in the establishment or cultivation of which age can play an important role. The article also poses the question whether this period of life can be thought of as the so-called autumn of life, which has rather negative associations attached to it, or whether it can be, on the contrary, understood as a source of new opportunities, the so-called new spring.

Kľúčové slová: fenomén starnutia, slovenská poézia, poetky, ageizmus, premeny fyzického tela, psychické prežívanie

Spoločenské a kultúrne implikácie spojené so starobou a starnutím sa nesú zväčša v stereotypných, skôr negatívnych rámcoch, v ktorých je staroba vnímaná ako určité presne časovo vymedzené obdobie, často spájané s témami ako choroba, medikalizácia, odkázanosť na domácu či inštitucionálnu starostlivosť v normatívne riadených pobytových domovoch sociálnych služieb, blížiac sa smrť. V mediálnom, ale i širšom spoločenskom diskurze sa do popredia dostávajú limity pripisované vyššiemu veku, náhľad na starnúcich a starých ľudí sa prezentuje s dôrazom na negatívne stránky, ktoré sú vykresľované primárne ako (takmer) nevyhnutná strata kontroly nad telesnými i kognitívnymi funkciami, sociálne, psychologické a biologické determinácie (Ayalon – Tesch-Römer 2018: 134-135). Staroba sa iba zriedka chápe ako prirodzené kontinuum životného cyklu s ohľadom na predchádzajúci život jedinca. Reflektuje sa nie ako prirodzený proces, ale ako fáza, obdobie života, ktoré je pre potreby sociálneho systému číselne definované vekom 65+.

Obrazy produktivity, výkonu, moci, úspechu, spoločenského statusu, názorovej relevancie, ale aj zdravia a vitality sú zatlačané do úzadia a pripisujú sa takmer výlučne mladým ľuďom a ľuďom v strednom veku. Tomu zodpovedá aj mediálne zachytávanie staroby, ktoré výrazne ovplyvňuje následnú spoločenskú percepciu starých ľudí, spravidla (hoc aj implicitne) znázornené ako obdobie determinácií až nespôsobilosti. Dobrým príkladom mediálneho diskurzu odrážajúceho širšie spoločenské vnímanie staroby sú generačné kampane pred voľbami, ktoré často pracujú so stereotypnými vzorcami, s ostrakizáciou, so zastrášaním či dokonca s obviňovaním.¹

Stereotypy, ktoré vo všeobecnosti môžu viesť k diskriminácii starších ľudí, rozdelil na základe dlhoročného výskumu americký gerontológ Erdman B. Palmore do dvoch kategórií. K negatívnym stereotypom patrí, že starnutie korešponduje s vyobrazením choroby, impotencie, neatraktívnym vzhľadom, mentálnym úpadkom, neužitočnosťou, izoláciou, chudobou a depresiou. V protiklade k tomu dochádza k vykresľovaniu starých ľudí s dôrazom na pozitívne stránky, ktoré sú, rovnako ako tie negatívne, neraz skôr mýtizáciou ako reálnym stavom. V takomto zobrazení sa starší vek spája s láskavosťou, múdrosťou, so spoľahlivosťou, s nadbytkom, so slobodou, s radosťou, politickou mocou a mýtom večnej mladosti (eternal youth) (Palmore – Branch – Harris 2005: 301-302).

Načrtnutá perspektíva založená na negatívnych vymedzeniach a jej dôsledky korešpondujú s výsledkami štúdie z roku 2021, v ktorej vedci na reprezentatívnej vzorke geriatrických pacientov v Holandsku skúmali ich dôvody na podstúpenie eutanázie. Jedným z nich, zohrávajúcim pomerne významnú úlohu, bola aj sociálna izolácia a osamelosť v seniorskom veku. Výsledky štúdie tak okrem

1 Známa česká kampaň Přemluv bábu z roku 2009 stavala na obraze mladých ľudí zastupujúcich svoju generáciu (reprezentantmi bola dvojica populárnych hercov – Marta Issová a Jiří Mádl), ktorých mediálna výzva smerovala k akcii (návšteve a následnému „dohovoru“) voči starým rodičom, teda ľuďom staršej generácie, explicitne v spote obvineným z možného budúceho víťazstva ľavice. Podobné aktivity nie sú ani dnes ničím výnimočným, rovnako znevažujúcu a diskriminačnú kampaň šírenú na sociálnych sieťach, ktorá pracovala s vizuálnou a textovou zložkou – zachytením starej ženy, sugestívnou otázkou cieľenou na mladých ľudí a vymedzením sa voči starším („Ideš volit? Toto je pani Mária a ona volí ide. Chceš, aby pani Mária rozhodla o tvojej budúcnosti?“) – zažilo pred voľbami v roku 2016 aj Slovensko (Vasilko 2016 [online]).

238 iného ukázali, že akumulácia rôznorodých geriatrických syndrómov nezasahuje iba fyzickú rovinu, naopak, často sa spája aj so spoločenskou marginalizáciou (van der Berg 2021: 248-249 [online]).

Štatistiky a komparatívne výskumy, ako sa cítia starší ľudia na Slovensku, nie sú až také časté. V roku 2015 realizovali pracovníci Sociologického ústavu SAV prieskum orientovaný na ľudí v referenčnej skupine 65+ (Piscová – Klobucký – Bahna 2015). Ich otázky sa týkali oblastí bývania, zdravia, spokojnosti/pocitu šťastia a starostlivosti. Z výsledkov okrem iného vyplynulo, že obyvatelia v post-socialistických krajinách sú oproti seniorom v západoeurópskych štátoch menej šťastní. Možným vysvetlením tohto trendu bolo, že transformácia spoločnosti po roku 1989 so sebou v skupine ľudí 65+ priniesla viac negatív než príležitostí. Obdobie hospodárskeho oživenia a stabilizácie začiatkom deväťdesiatych rokov nahradili neistota a hospodársky pokles, skúmaná generácia vošla do postproduktívneho veku, v ktorom jej spoločenské procesy neprinesli benefity (Piscová – Klobucký – Bahna 2015: 33).

Načrtnuté obrazy starnutia a staroby sa do veľkej miery zhodujú s teóriou disengagementu – teda odpútavania sa zo spoločenských rol a z toho plynúcich dôsledkov (Cumming – Henry 1961: 37; k téme tiež Piscová – Klobucký – Bahna 2015: 33). Gerontosociologické prístupy však vymedzujú aj teóriu aktivity, respektíve koncept aktívneho starnutia (Hasmanová-Marhánková 2023). Ten, podobne ako koncept takzvaného tretieho a štvrtého veku Petra Lasletta, ktorý chápe tretí vek ako éru osobného naplnenia, naopak ukazuje, že pri vhodnej podpore sociálnych, edukačných a ďalších podobných aktivít starších ľudí nemusí byť starnutie úpadkom, ale obdobím aktívnej a zmysluplnej sebarealizácie, čo následne môže významne ovplyvniť aj spoločenské vnímanie starnutia a starých ľudí (Laslett 1994: 439-445, Piscová – Klobucký – Bahna 2015: 23, Voľanská 2016: 19, 33).

Práve spoločenský a mediálny diskurz, ako aj gerontosociologické výskumy boli dôležitými impulzmi v mojom premýšľaní o fenoméne starnutia v slovenskej literatúre. Cieľom bolo preskúmať textové realizácie tohto fenoménu na korpuse vybraných básnických zbierok od autoriek v takzvanom zrelom veku a zachytiť, akým spôsobom reflektujú a stvárnujú témy súvisiace s procesom starnutia a obdobím staroby, pretože v literárnovednom skúmaní si zaslúžia primeranú pozornosť nielen oblasti týkajúce sa rodu či etnicity, ale aj veku – a s ním spojená problematika ageizmu, ktorý sa chápe ako sociálny konštrukt, koncept sociálnej roly, vykresľovanie starších ľudí a starnutia v stereotypnom, často negatívnom svetle (Ayalon – Tesch-Römer 2018: v).

Výskum fenoménu starnutia v literatúre je pomerne nový a spája sa so zisteniami v oblasti psychológie, sociológie či gerontológie. Jedným z prvých autorov, ktorý vedecky reflektoval tému, bol Harvey Lehman v knihe *Age and Achievement* (Vek a úspech, 1953). Súbor štúdií prepájajúcich gerontológiu s literárnovedným výskumom orientovaným na oblasť starnutia v literatúre rôznych kultúr (napríklad Japonsko, Čína, Rusko) predstavila v roku 1989 editorská dvojica Prisca Bagnellová – Patricia Spencer-Soperová. Podľa nich je literatúra zaujímavou databázou etnologickej hodnoty, ktorá v stvárnovaní témy starnutia nepoukazuje iba na rôzne štrukturálne obmedzenia, ale ponúka aj možnosti, ktoré sa ukrývajú v umelecky načrtnutých situáciách (Bagnell – Spencer 1989: 5). Na fakt, že otázky korešpondujúce so starnutím (napríklad aj problematika depresie vo vyššom

veku podmienená osamelosťou a izoláciou) sú v literárnej vede až signifikantne zanedbávané, upozornili autori a autorky v 16 esejach orientovaných literárne (Ovidius, Virginia Woolfová), ale aj širšie spoločensky (Sigmund Freud, Roland Barthes) v zborníku *Aging and Gender in Literature. Studies in Creativity* (Starnutie a rod v literatúre. Štúdie o kreativite) z roku 1993. Podnetným impulzom v skúmanej oblasti sa stalo i monotematické číslo časopisu *Life Writing* z roku 2019, do ktorého vybrali editorky Margaret O'Neillová a Michaela Schrage-Frühová príspevky zamerané na rôzne perspektívy súvisiace s témami starnutia. Na Slovensku vedecký výskum zaoberajúci sa starnutím a jeho literárnym zobrazením absentuje, pozornosť danému fenoménu venuje zatiaľ skôr sociológia než literárna veda. V medzidisciplinárnom prepojení možno spomenúť knihu Ľubice Volánskej z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV z roku 2016 „*V hlave tridsať, v krížoch sto.*“ *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*, ktorá prezentuje recipovanie staroby rôznorodým spektrom respondentov cez prizmu autobiografických žánrov.

Z dôvodu rozsiahlosti problematiky a možných perspektív jej uchopenia je predmetom mojej štúdie nateraz iba analyticko-interpretačný vstup, s naznačením, ako sa proces premeny tela a prechod do seniorského veku môžu stvárnňovať v básnických zbierkach vybraných slovenských poetiek. Ženy autorky som si zvolila z dôvodu stotožnenia sa s tézou, že rodovo podmienený ageizmus je v prostredí patriarchálne nastavených noriem a v spoločnosti kladúcej dôraz na mladosť zdvojeným ohrozením, ktoré postihuje v oveľa väčšej miere staršie ženy ako starších mužov (Barrett – Naiman-Sessions 2016: 764), hoci zaujímavé by bolo problematiku uchopiť aj komparatívne, teda porovnať, akým spôsobom je spracovaná v literatúre písanej ženami a mužmi, čo však v aktuálnom texte iba načrtávam.

Pri výbere poetiek a ich básnických zbierok som sa zamerala na také, ktoré boli alebo stále sú v literárnom poli pomerne aktívne a svoju skúsenosť s telesnými, s mentálnymi, ale aj so spoločenskými aspektmi starnutia zachytávali a zachytávajú v zrelom veku. Predmetom môjho záujmu boli dva hlavné problémové okruhy: umelecké stvárnienie fyzických premien a psychických dôsledkov súvisiacich so starnutím. Všimla som si, ako vybrané autorky v tvorbe recipujú vekom podmienený proces premeny (vlastného) tela, nakoľko (otvorene, nepriamo alebo či vôbec) o ňom píšu, čo sa môže tematicky realizovať rôzne, napríklad aj v nadväznosti na obrazy zdravia a choroby. Zaujímalo ma tiež, či je v ich písaní možné vystopovať nejaké formy ageizmu – ani nie v zmysle otvorenejších (spoločenských) predsudkov a marginalizácie súvisiacich s vekom či so vzhladom, pretože som nepredpokladala, že takéto podoby sa v ich tvorbe objavajú, skôr na subtilnejších úrovniach v prepojení s psychickou stránkou vnímania staroby a starnutia, napríklad v pocitoch osamelosti, nezájmu, sociálnej izolácie a podobne. Okrem takto vymedzených, teda skôr negatívnych okruhov, ma zaujímal aj výskum opačnej perspektívy starnutia a staroby ako obdobia nových možností, spokojnosti, vnútornej autenticity, seberealizácie, naplnených medziľudských i užšie partnerských či rodinných vzťahov v súlade so spomenutými konceptmi aktívneho starnutia, ktoré sa orientujú na pozitívne stránky tohto životného cyklu.

Z dôvodu rozsiahlosti textového materiálu som sa rozhodla orientovať primárne na básnické zbierky, ktoré vyšli vybraným poetkám za ostatné desaťročie. Takto koncentrovaný textový korpus zastupuje tvorba Mily Haugovej (1942),

240 Jany Bodnárovej (1950), Dany Podrackej (1954) či Anny Ondrejkovej (1954). Zarádila som doň však aj Lýdiu Vadkerti-Gavorníkovú (1932 – 1999) a generácie mladšiu, no myšlienково spríbuznenú predčasne zosnulú poetku Vieru Prokešovú (1957 – 2008), pretože ich zbierky vhodne dotvárajú náhľad na sledovanú tému. Na ilustráciu som na jednom mieste podoby ženskej reflexie starnutia, teda takzvanú ženskú skúsenosť, doplnila o spôsob stvárnenia v podaní básnika Ivana Štrpku (1944). Dôvodom je snaha načrtnúť, ako sa vyselektovaný motív či téma môže reprezentovať v takzvanom mužskom písaní. Výber textov som obmedzila výlučne na básnickú tvorbu autoriek, nevenujem sa teda autobiograficky ladeným knihám M. Haugovej ani prozaickým a dramatickým textom J. Bodnárovej či esejistickým knihám D. Podrackej.

V tvorbe vybraných autoriek sa otvára, respektíve skôr naznačuje viacero tematických rovín (telesné zmeny, bolesť, choroby, seniorská sexualita, starostlivosť o rodinných príslušníkov, strata blízkych či priateľov, psychické prežívanie zmien, samota, izolácia, depresia, vedomie smrti, v menšom zastúpení i očakávania a perspektívy), ktoré súvisia so skúmaným životným cyklom. V kontexte širších spoločenských interakcií žiadna z autoriek nestvárňovala témy oscilujúce okolo priamejšieho odmietania alebo diskriminácie zo strany okolia v konexii s vekom; otvorenejšie spoločenské prejavy ageizmu v zmysle predsudkov či nežiaducich inštitucionálnych praktík sa v ich tvorbe neobjavujú. Táto skutočnosť súvisí s druho-žánrovým vymedzením sledovaných textov, s charakterom a modalitou umeleckej výpovede, ktorá nie je otvorene angažovaná, ale primárne subjektívna, reflexívna, poetická, estetizujúca, no i s mimoliterárnymi súvislosťami – so spoločenským statusom, spoločenskou rolou, ktorú vybrané poetky zastávali a zastávajú. Azda iba u J. Bodnárovej bolo možné v tvorbe za ostatné desaťročie v náznakoch objaviť príklon k tematizácii takzvaného ženského údely, zachytenie rôznych životných cyklov ženy, načrtnutie premeny ženstva. Tie so sebou implicitne nesú aj isté (osobné i spoločenské) očakávania, v zrelom či staršom veku ešte výraznejšie obmedzené, hodnotovo orientované skôr k negatívnemu pólu spektra, čo podporujú slovné spojenia s dominanciou atribútov smerujúcich k nefunkčnosti a zániku – zosúvajúce sa telo, suché vaječníky, vyprázdnená maternica: „z tela vyhnala dievčensťvo nastúpila nová žena určená pre samozrejmy / sex neskôr radostné i nervózne materstvo potom v zosúvajúcom sa tele / so suchými vaječníkmi vyprázdnenou maternicou nastúpila v nej zas iná / žena“ (Bodnárová 2021: 58). V sledovanom období jej tvorby ide však skôr o izolovaný jav. V spojitosti s rodovými rolami, rodinou a deťmi potom už iba V. Prokešová problematizuje samotný koncept materstva a spoločenské očakávania, ktoré sú na ženy kladené, keď sa jej lyrická protagonistka pýta: „Nikdy si tak ozajstne / nechcela mať deti, je / s tebou niečo v neporiadku?“ (Prokešová 2007: 33).

Zaujímavým aspektom čítania bolo zistenie, že téma starnutia v zmysle explicitnejšieho zachytávania fyzickej metamorfózy sa v zbierkach vybraných poetiek, v protiklade k čitateľským očakávaniám, objavovala sporadicky. Jednotlivé texty indikovali, akoby sa autorky téme stvárnenia premien vo vzťahu k zmene výzoru, chradnutiu a starnutiu tela skôr vyhýbali. Poetky naznačené procesy, s ktorými je náročné sa vnútorne vyrovnáť a akceptovať ich, aj s ohľadom na neustálu spoločenskú a mediálnu validáciu krásy a zdravia, skôr iba jemne obkružovali. Výnimkou bola na jednej strane tvorba M. Haugovej a čiastočne J. Bodnárovej,

na druhej D. Podrackej, ktorá sa im nevenovala takmer vôbec, keďže dôraz v jej textoch spočíva na transcendentálnych presahoch fyzického bytia.

Možným vysvetlením, prečo sú pri tejto téme poetky zdržanlivejšie, by mohol byť fakt, že starnutie je samo osebe ešte stále istou spoločenskou stig-mou, čo sa zhoduje s východiskami spomenutými v úvode. V ďalšom dôležitom ohľade potom možno uvažovať i nad rodovou perspektívou, nad tým, že pri komentovaní fyzických premien ženského tela podmienených starnutím je kultúr-no-spoločenský naratív oveľa príkrejší ako v prípade mužov. Umelecký priestor, kde možno tieto procesy otvorenejšie zachytiť, ponúkajú potom skôr prozaické či dramatické texty. V nich je možnosť ukryť vnútorné prežívanie starnutia za niektorú z postáv prijateľnejšia, pretože ponúka odstup, ako to vidno napríklad v tvorbe J. Bodnárovej.

Odlíšný, otvorenejší a priamejší prístup však môžu poskytnúť, paradox-ne, aj autobiografické žánre, ktoré sú pri stvárnení témy vo svetovom literárnom kontexte pomerne časté. Ich preferovanie súvisí do veľkej miery s kultúrnou a so sexuálnou revolúciou a s osvojením si feministických perspektív. Takáto forma autentického písania o sebe, svojom živote, životnom príbehu dáva starším au-torkám možnosť spochybniť či aspoň rozrušiť dominujúce negatívne asociácie oscilujúce okolo starnutia a vyššieho veku (O'Neill – Schrage-Früh 2019: 1-8). Práve spoločné prežívanie jedinečných životných príbehov alternatívnych voči dominujúcemu spoločenskému naratívu je potom radikálnym aktom, ktorý má potenciál naštrbiť zažitú stereotypy a napomôcť postupne vytvoriť nové kultúrne obrazy (Webster-Wright 2019: 98).

V rodovo podmienenej optike by bolo zaujímavé podrobne sledovať, ako tému uchopujú generačne príbuzní autori a autorky. Muži a ženy, aj s ohľadom na spoločenské normy a konvencie, prežívajú starnutie odlišne, čo je dané vyrastá-ním a dospievaním v primárne patriarchálnej spoločnosti či odlišnými rodovými rolami v rámci rodiny. Ak nateraz aspoň na ilustráciu porovnáam stvárnenie tém spojených so starnutím v zbierkach takmer rovesníkov M. Haugovej a I. Štrpkú, je zreteľné, že u oboch sa vyskytuje umelecké zaznamenávanie procesov súvisiacich so starnutím tela, pričom u obidvoch je založené na budovaní si odstupu, ktorý však realizujú odlišnými spôsobmi.

Poetka odstup vytvára tým, že si volí rôzne spôsoby metamorfózy star-núceho ženského subjektu, s ktorým však nestráca vnútorné prepojenie. Kreuje inodruhovú estetizáciu, osnovanú napríklad okolo postupnej premeny ženy na rastlinu (v jej tvorbe sú však časté aj zvieracie motívy, dominantným je srna). „Som medzirastlina“ (Haugová 2013: 85), píše v roku 2013, aby sa neskôr prechý-lila k „rastlinožene“ (Haugová 2023: 111) a obranu pred starnutím, bolesťou a azda aj smrťou hľadala v písaní: „píš píš lebo inak si stratená“ (Haugová 2023: 99). K fy-zickým zmenám pristupuje v roku 2013 ešte s porozumením, ženský lyrický subjekt sa radikálne nedištancuje od toho, ako vyzerá, čoho znakom je použitie privlas-tňovacie zámeno, hoci už tu možno vidieť náznak oddelovania sa od tela: „moja sieť vrások (starne len tvár)“ (Haugová 2013: 32), presúvanie pozornosti a dôrazu mimo telesného, mimo toho, čo je viditeľné: „zrkadlo: už nič neodráža“ (Haugová 2013: 22). Akcent leží na vystopovaní a zachytávaní prevrstvovania tela/tváre na hlbších (pre subjekt autentickjších) vrstvách, ktoré sa ukrývajú pod povrchom podliehajúcim premene: „Tvár na / hlbšej tvári. Ktorá už sotva patrí sebe samému

242 (sebe samej): iné / vlasy: iné nechty: trvalo plyní život: potom keď: možno len / zrazu odídem“ (Haugová 2013: 68).

Poetka zároveň skúma, ako je ženský lyrický subjekt, tesne spojený s autorským subjektom, reflektovaný druhým, blízkym človekom, aké je „videnie tela“ telom: „ako ma vidí on? pokožka sliznica temný vchod som / tam ešte jedna a za ňou ešte jedna“ (Haugová 2013: 74). Ako jedna z mála autoriek sa nevyhýba ani tematizovaniu fyzickej bolesti zapríčinennej vyšším vekom a typickou chorobou starších ľudí, artritídou: „Vstanem ešte do rannej hmly / prsty zmeravené bolestivé arthritis aké pekné slovo / skoro ako artist“ (Haugová 2016: 28). Stvárňovanie bolesti, ktorá ovplyvňuje kvalitu života, prináša aj v neskoršej tvorbe: „hľadáš miesto bez bolesti: / Hľadáš polohu v ktorej to nebolí“ (Haugová 2023: 147), a azda aj to je dôvod, prečo sa odstup od tela ešte prehľbuje. Telo sa stáva autonómnym, odpojeným od pravej podstaty bytia, od ja, ktoré je však určujúce a neoceniteľné: „telo sa zobudí zo seba a vidí sa / všetky záhyby svetla sa vtlačia hlboko // [...] / potom je telo zobudené / a vyrušené zo súkromia snov // potom som ja: stojím s pohárom vody / pri okne a zobúdzam sa do pomalého dňa“ (Haugová 2016: 54). Moment prepojenia napokon lyrický subjekt verbalizuje v jednoduchom okomentovaní situácie: „Starnem“ (Haugová 2023: 80).

I. Štrpka si volí odlišný spôsob objektivizácie tohto procesu a dištancie od neho. Sledovanie starnutia a miznutia (zomierania) sa odohráva prostredníctvom zachytávania vonkajšieho sveta, druhých ľudí: „Všetci ľudia na ulici zrazu očividne starnú“ (Štrpka 2016: 15), čo situáciu lyrického subjektu opisuje iba nepriamo. Ani tematizácia smrti nesúvisí tesne s pocitmi či obavami lyrického subjektu, ako je to v prípade M. Haugovej, ale s vonkajšími, takmer technicko-meteorologickými okolnosťami, ktoré sú so smrťou nepriamo prepojené: „Rozptylové / podmienky na lúčkach sú celkom priaznivé“ (Štrpka 2022: 69). Ak básnik zachytáva odraz svojho starnúceho fyzického tela, do popredia vystupuje asymetria, nekorešpondovanie vnútorného prežívania s tým, čo je videné. Zvýznamňuje moment odcudzenia sa vlastnému telu napriek vnútornej živosti a životaschopnosti: „Vonku na slnku sa zľahka miešajú tváre tých, čo sú, / s tvármi tých, čo už nie sú, aj tých, čo nikdy / celkom neboli. // Moja podoba, ktorá sa mihá a postáva / v letmo zrkadliacich sklách podchodov a výkladov, / nezodpovedá vôbec mojej podobe vo mne. / Celé dni v sebe chodím živý“ (Štrpka 2018: 44). Oba prístupy teda spája spôsob prevrstvovania tela, umelecké obkresľovanie letokruhov, pod ktorými je stále živé a vitálne jadro, odlišné je iba vnútorné napojenie subjektu na procesy a situácie súvisiace so starnutím.

V tvorbe vybraných poetiek získava pri témach spojených so starnutím asi najdôležitejšie postavenie motív tváre (zástupne tela ako takého) a zrkadla. Tvár sa stáva dôležitou plochou, vďaka ktorej možno odčítať emócie, reflektovať vnútorné prežívanie individua, je to prvé kontaktné miesto pri stretnutí s druhými ľuďmi. Napriek svojej neprestajnej vystavenosti svetu ide o vysoko intímnu časť tela, ktorá dotvára identitu človeka. Starnutie, ktoré sa prirodzene odráža v tvári, sa však často vníma ako čosi takmer sociálne neprijateľné, čo potvrdzuje aj štúdia M. O'Neillovej a M. Schrage-Frühovej, podľa ktorej je v západných, konzumom poznačených spoločnostiach hodnota žien odvodzovaná a prepájaná práve s výzorom. Preferenciu získava mladistvý vzhľad, pričom akékoľvek náznaky starnutia

sa v zásade vnímajú ako zlyhanie. Telá starších žien sú preto často vykresľované ako neviditeľné alebo ako hyperviditeľné (O'Neill – Schrage-Früh 2019: 2).

Pohľad do zrkadla, ktorý odhaľuje pravdivý ráz nahej starnúcej tváre či tela a strháva masku, vedie vo väčšine umeleckých stvárnení k prežívaniu hlbokého vnútorného napätia, disonancie, krízy voči tomu, čo je zrkadlené. V tvorbe L. Vadkerti-Gavorníkovej si ženský lyrický subjekt uvedomuje starnutie tela, tento fakt neprekrýva prevrstvovaním ani ho inodruhovo neestetizuje. Telo je u poetky nasvietené v súvislosti s vecou, účelovým objektom podliehajúcim skaze, píše o dosiaľ „celistvej stavbe / chátrajúceho tela“ (Vadkerti-Gavorníková 1992: 62). Vnútorné vysporiadanie sa so starnutím je však psychicky náročné, prichádza k tenzii, preto si lyrický subjekt vedome znemožní vizuálne vnímanie vlastného odrazu – oči sa „niekedy [...] radšej zatvoria / keď stojím pred zrkadlom“ (Vadkerti-Gavorníková 1992: 47). Proces nazerania na vlastné starnúce telo prenáša priamo na zrakový orgán, ktorý akoby sa oddeľoval od zvyšku tela, no predovšetkým od psychického prežívania, od mysle prepojenej s uvedomením si toho, čo je v zrkadle zobrazované. Na inom mieste potom nechuf' vidieť vlastnú tvár, ktorá akoby sa v zmysle spoločenskej masky spočiatku silila do úsmevu prechádzajúceho do úšľabku lebky, rieši lyrický subjekt rozbitím zrkadla: „Rozbíjam vopred zrkadlo / pred svojou presladenou tvárou – / v črepoch sa na mňa škerí / naoko usmievavá lebka“ (Vadkerti-Gavorníková 1992: 29).

K skúmaniu vlastného tela prostredníctvom zrkadlenia prichádza aj v tvorbe V. Prokešovej. Zrkadlo disponuje kvalitou žijúceho subjektu – kvetu, prenesene tela. Pocity, ktoré z tohto pohľadu pramenia, približuje poetka cez výpovednú metaforu vädnuceho zrkadla, vnútorne spätého s odchádzajúcimi túžbami, odkvitaním (Prokešová 2007: 55). Inde potom v sebe ženský lyrický subjekt hľadá odvahu vôbec zdvihnúť zrak a pozrieť sa na vlastné telo, pričom poetka v náznakoch odkrýva aj vnútorné prežívanie, ktoré tento akt sprevádza. Pýta sa: „ale pozriem sa / niekedy pokojne do živého / stúpajúceho zrkadla, vyrovnaná, / dobrá povedzme k sebe“ (Prokešová 1998: 42).

Zrkadlo ako mediátor, prostredníctvom ktorého lyrický subjekt reflektuje svoje telo, momenty scudzovania a odcudzenia sa tomuto obrazu sú prítomné aj v poézii J. Bodnárovej. Pokus o emocionálnu vzdialenosť od intenzívneho zážitku, vyvolaného evidenciou starnúceho tela, kreuje cez kolektívne ony – stareny, ktoré si pripadajú zoči-voči zobrazenému ako ktosi cudzí, prísne posudzujúci a dlho pozorujúci nahú, autentickú, časom pozmenenú tvár: „stareny nepoužívajú púder / ani líčidlá / pozorujú v zrkadlách / prísne oči cudziniiek / ovisnuté ústa“ (Bodnárová 2019: 62). V ďalšej zbierke sa motív starej tváre v zrkadle opakuje, no tu k nej stojí ženský lyrický subjekt o čosi bližšie a chápe ju v nadväznosti na pokračovanie rodovej línie, čo je vo všeobecnosti dôležitou témou Bodnárovej tvorby: „v zrkadle bleďá vysušená / tvár chvenie pier vidíš naraz svoju mamu vrátenú v čase“ (Bodnárová 2021: 34). Spochybňuje preto snahu o vymaňovanie sa z rodových pút, ktoré ovplyvňujú nielen fyzický zjav, ale aj mentálne nastavenie a neraz súvisia aj s hlboko zakorenenými vzorcami správania: „tie nové ženy chcú byť skryté / matkám a netušia že ich vláčia so sebou v neviditeľných zrkadlách“ (Bodnárová 2021: 35).

V básnických zbierkach sa na telo a telesnosť úzko viažu partnerské a milostné/intímne vzťahy, v tvorbe vybraných poetiek vnímané skôr ako deficitné.

244 Súvisí to nielen s odkvitaním tela, vzťahová nenaplnenosť je neraz prepojená s témou smrti či odchodu životného partnera. L. Vadkerti-Gavorníková napríklad píše o potrebe nehy, ktorej sa lyrickému subjektu po smrti manžela nedostáva, no neprestáva o nej snívať: „Každú noc sa mi vláme / túžba po ľudskej nehe / do súkromia“ (Vadkerti-Gavorníková 1999: 37). Podobná (márna) túžba sa prezentuje aj vo veršoch A. Ondrejkovej: „zjazvené / mrazivé / noci v dome, kde nie si“ (Ondrejková 2021: 42). Situovanosť subjektu do atmosféry noci a priestoru domu, evokujúcemu rozľahlosť, intenzifikujú jeho osamelosť a opustenosť. Ťaživú atmosféru v tejto básnickej miniatúre posilňuje aj výber lexém, ktoré odkazujú na možné telesné i citové zranenia a chlad.

Kým však A. Ondrejková a L. Vadkerti-Gavorníková iba naznačujú deficit citových väzieb, M. Haugová a J. Bodnárová vyjadrujú pomerne jednoznačne priamo sexuálnu žiadostivosť. J. Bodnárová poukazuje na vnútorný rozpor, ktorý vzniká z napätia tela, jeho potrieb, ich potláčania, a spochybňuje snahy o hľadanie kompenzácií v duchovne: „oči mladých mužov ukrývaných fotiek sú / magnety. bolia starnúce telo. čierne libido štipe. / chce zabiť sexualitu. nahovára mu, že túži iba / po transcendentne“ (Bodnárová 2013: 46). Na rozdiel od M. Haugovej, ktorá otvorene pomenúva telesnú túžbu aj vo vyššom veku: „Dávno som sa / nemilovala“ (Haugová 2016: 19), J. Bodnárová ju síce priznáva: „roky nezadusili v tebe dávnej milenke najjemnejší ston“ (Bodnárová 2021: 55), no jej naplnenie už nevníma ako uskutočniteľné: „stále mám / mäkké telo no muži nebudú viac moja budúcnosť“ (Bodnárová 2021: 49). K tejto perspektíve M. Haugová prichádza až neskôr, no kým determinácie sú dané telom a vekom, vnútorná túžba zostáva rovnako silná: „už nikdy nepôjdem k moru / nebudem mať zlatosrstého psa : telesnosť ako tma / nad priepasťou (ako rada by som muža nahého / dokonale zvierala)“ (Haugová 2023: 152).

Subtílnejšie vrstvy ageizmu je možné sledovať práve na psychickej rovine prežívania starnutia. Dominantnými pocitmi sú samota, izolácia, opustenosť či nepotrebnosť. Ich spúšťačom je napríklad odchod viacerých ľudí z okruhu rodiny a priateľov, postupné osamievanie. Pozitívna hodnota sa pripisuje najmä minulosti: „radosť je ostrov / v mori minulého času“ (Bodnárová 2019: 64), nostalgia súvisí s časmi, ktoré už odzneli: „hľadáme stratenú pamäť strateného času stratené telá“ (Bodnárová 2021: 37). Izolácia subjektu, jej zvýraznenie prezentované takmer ako väzenie či rozľahlá neúrodná plocha, sa zrkadlí nielen na vonkajšej (priestorovej), ale aj na vnútornej (psychickej) úrovni: „načisto uzavretá / aj v sebe, aj v tomto / byte“ (Prokešová 2007: 47), „pustatina / v dome, / vnútri“ (Ondrejková 2021: 43) a odhaľuje následnú melanchóliu či depresiu: „Zobudíš sa depresívna, ráno / už len prečkať, život sa lepí, / žuvačka na pestrom koberci, / pritlačená hrubou podošvou“ (Prokešová 2007: 56), nekončiaci „smútok / táhavý ----- / ako jesenný slez depresie“ (Bodnárová 2021: 14). Pocity osamelosti sa v ostatných rokoch intenzifikujú aj v tvorbe M. Haugovej: „prebúdzam sa s pocitom osamelosti“ (Haugová 2023: 128), u ktorej sa vynára i téma obáv z možného zlyhávania pamäti a jej limitov: „Vydesená, že na chvíľu zabudnem, / ako sa volá môj pes“ (Haugová 2023: 112). Perspektívu tohto životného cyklu napokon výstižne a minimalisticky zhrnie do niekoľkých slov A. Ondrejková, keď sa jej ženský lyrický subjekt pýta: „už nebude iné?“ (Ondrejková 2021: 32).

Impulzom psychického zranenia či citovej deprivácie je nezriedka smrť partnera, príbuzných alebo priateľov, na čo sa viaže ďalší aspekt stvárňovaného životného cyklu. Pri zobrazovaní rodinných vzťahov poetky vychádzajú zo svojej rodovo determinovanej roly a často vykresľujú starostlivosť o blízkych. Tá má však dve polohy – radostne pozitívnu, ktorej zdrojom sú vnúcatá vnímané ako pokračovanie rodu (M. Haugová), ako príležitosť zanechať v ich životoch odtlačok, stopu a duchovne na nich pôsobiť (M. Haugová, D. Podracká). Tento aspekt života však môže byť aj zdrojom bolesti z nenaplnenia, ako čítame v textoch J. Bodnárovej. Poetka sa vo svojej tvorbe z posledných rokov intenzívne vyrovnáva so smrťou syna a jeho odchod prenáša a rozvíja ďalej: „neexistujúce vnúča / bude voňať moje prsty, / odnášať si / vianočnú radosť / do svojej neskutočnosti“ (Bodnárová 2017: 31).

V negatívnej alebo neutrálnej perspektíve (danej časovým odstupom) sa nesie starostlivosť o zomierajúcich príbuzných, najčastejšie rodičov, súrodencov, ale aj partnera. M. Haugová, podobne ako J. Bodnárová, túto tému približuje najmä cez smrť matky, no obe zdôrazňujú moment prekračovania hraníc smrti v pokračovaní rodu. D. Podracká, ktorej tvorba z posledných rokov obsahuje iba stopové prvky v prepojení na telo, telesnosť či vnútorný smútok, pri stvárňovaní starostlivosti o blízkych alebo smrti rodičov zachytáva skôr konkrétne situácie, jej texty pôsobia takmer vecne: „Strihám nechty chorému, ktorý si to už / nedokáže urobiť sám“ (Podracká 2022: 29); „V tú noc umieral otec // Dýchala za neho trubicu, / pumpujúca kyslík zo stromu, na ktorý dovidel / len on“ (Podracká 2018: 36); „Matka si na poslednú cestu pripravila šaty, / loďičky a kostený hrebeň“ (Podracká 2018: 44). V jej básňach, ktoré zo všetkých sledovaných textov najvýraznejšie stavajú na duchovnom presahu fyzického sveta a jeho limitáciách, je možné – práve vďaka tomu – vystopovať až racionálny odstup. Odlišný prístup, v ktorom dominujú ťaživosť a emocionálne zranenie zo skúsenosti so smrťou partnera, vedomie, že v okamihu smrti je každý sám, reflektuje potom napríklad L. Vadkerti-Gavorníková: „čo z toho že som / vedľa teba bola / aj v umieraní / si bol celkom sám“ (Vadkerti-Gavorníková 1999: 14).

Jednou z ďalších dôležitých rovín sa stáva téma vlastnej smrteľnosti a smrti. Úsilie akceptovať toto vedomie vyjadruje J. Bodnárová vo veršoch: „všetko pomíne / v tichu a prázdne“ (Bodnárová 2016: 58). M. Haugová píše o „zavŕšenom tele“ (Haugová 2015: [nestránkované]) a pýta sa, ako môže svet existovať, „keď ja tu nebudem“ (Haugová 2015: [nestránkované]). Vedomie vlastnej smrteľnosti je však neodvratiteľné: „Toto leto si uvedomujem že som smrteľná: predtým som / verila (cez písanie a milovanie nezomriem) že som / nesmrteľná“ (Haugová 2016: 59), no vyjadruje nádej v presah inde, v transcendentno: „predsa smrťou sa život nekončí“ (Haugová 2023: 117). Pri D. Podrackej sa racionálna vecnosť, ktorá je daná práve dôverou v duchovný presah fyzického tela, dotýka aj samotného lyrického subjektu: „Správca mi ukazuje plánik hrobu / V jame sú tri poschodia, to horné môže byť pre mňa“ (Podracká 2018: 101). Poetka kumuluje motívy súvisiace s ilúziou a márnosťou pozemských vecí a s potrebou usporiadať ich, urobiť s nimi poriadok: „Nikto nebude potrebovať moje šaty, topánky, / stovky kníh, prestúpených prachom // Ruky len na okamih zaváhajú, čo ponechať, / čo vyhodit“ (Podracká 2018: 94), pretože dôveruje dozretiu ľudskej bytosti „do diela, ktoré je pravé“ (Podracká 2022: 13).

Tému starnutia v literatúre by bolo možné interpretačne uchopiť z viacerých perspektív. Okruhy načrtnuté v tejto štúdii sú skôr otvorením problematiky, ktorá je výskumne nielen zaujímavá, ale aj dôležitá. Texty vybraných poetiek a ich súradnice naznačujú, že autorky vykresľujú starobu a starnutie skôr v negatívnych tónoch, stvárnajú ju ako obdobie limitov, takmer bezperspektívnosti. Na zjednodušujúco sformulovanú otázku položenú v názve štúdie teda možno odpovedať, že viac ako o novú jar ide o jeseň života. Ak by sme v tvorbe poetiek hľadali príklon k pozitívnejšiemu, optimistickému či aktívnemu pólu seniorského veku, nájdeme iba veľmi málo miest, ktoré by naň priamo odkazovali. Radosť je často zviazaná so všednou každodennosťou, s jednoduchými, nekomplikovanými úkonmi či vecami súvisiacimi s prírodou (zvieratá, rastliny, záhrada), s prezeraním fotografií, so spomínaním na priateľov a blízkych. V tvorbe niektorých zohráva tiež významnú úlohu recepcia rôznych druhov umenia. Dôležitým podnetom v pozitívnom prežívaní všedných dní sa stáva aj prítomnosť vnúčať a pomoc pri ich výchove a vnútornom raste. U viacerých možno v rôznej miere evidovať príklon k spiritualite, duchovnu, presahom fyzického sveta. Tento aspekt je najzreteľnejší v tvorbe D. Podrackej – práve vďaka transcendentálnym presahom je modalita jej básní pokojná a aj pri zobrazovaní emocionálne náročných situácií vzácnne vybalansovaná. To, čo ju zaujíma, je zmysel života, duchovné hodnoty, spiritualita a vzťahy založené na dôvere a vzájomnej spolupatričnosti.

Hoci dominantný kultúrno-spoločenský naratív súvisiaci so starými ľuďmi a starnutím je prepojený skôr s negatívnymi aspektmi, ktoré zdôrazňujú stratu fyzických, kognitívnych i sociálnych schopností a väzieb jedinca, ktorý je navyše pri reflektovaní žien dokonca znásobený, čo do istej miery potvrdzuje aj tvorba poetiek vyselektovaná pre túto štúdiu, vyvážiť rozšírený nepriaznivý pohľad je možné iba ich vlastným hlasom. Práve rôznorodým (umeleckým) zachytením individuálnych životných skúseností a príbehov, ich čítaním, kontextualizáciou, literárnovednou recepciou a ďalším výskumom je možné vytvoriť komplexnejší, multiperspektívny náhľad na životný cyklus starnutia.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA 1/0061/22 *Podoby a funkcie minimalizmu v súčasnej slovenskej poézii*. Zodpovedná riešiteľka: doc. Mgr. Jana Juhásová, PhD. Doba riešenia: 2022 – 2024.

Pramene

- BODNÁROVÁ, Jana, 2013. *Z periférií*. Bratislava: Vlna – Drewo a srd. ISBN 978-80-89550-07-4.
- BODNÁROVÁ, Jana, 2016. *V záhradách pod dronmi*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-80-89545-51-3.
- BODNÁROVÁ, Jana, 2017. *Uprostred noci sa chcem ísť prejsť*. Bratislava: Perfekt. ISBN 978-80-8046-794-4.
- BODNÁROVÁ, Jana, 2019. *Terče*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-80-89545-87-2.
- BODNÁROVÁ, Jana, 2021. *Vesmírny prach si*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-0-8245-0050-4.
- HAUGOVÁ, Míla, 2013. *Cetonia aurata*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. ISBN 978-80-220-1758-9.
- HAUGOVÁ, Míla, 2015. *Canti... amore*. Bratislava: Artforum. ISBN 978-80-8150-108-1.
- HAUGOVÁ, Míla, 2016. *Srna pozerajúca na Polárku*. Bratislava: Ars Poetica. ISBN 978-80-89283-84-2.
- HAUGOVÁ, Míla, 2017. *Rastlina za ohradou sna (výber)*. Bratislava: Eterna Press. ISBN 978-80-969259-8-8.
- HAUGOVÁ, Míla, 2017. *Paradiso (Ricordare)*. Kordíky: Skalná ruža. ISBN 978-80-89816-11-8.
- HAUGOVÁ, Míla, 2021. *Z rastlínstva*. Kordíky: Skalná ruža. ISBN 978-80-89816-36-1.
- HAUGOVÁ, Míla, 2023. *Dokonalé zvieranie (nie)*. Bratislava: Ars Poetica. ISBN 978-80-974362-3-0.
- ONDREJKOVÁ, Anna, 2013. *Úzkosť*. Kordíky: Skalná ruža. ISBN 978-80-971127-2-1.
- ONDREJKOVÁ, Anna, 2014. *December: Izoldine vlasy horia*. Liptovský Mikuláš: Norami. ISBN 978-80-89768-00-4.
- ONDREJKOVÁ, Anna, 2021. *Príbeh (ja) na mladom snehu*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-80-8245-002-9.
- ONDREJKOVÁ, Anna, 2022. *Strmina*. Prešov: FACE. Fórum alternatívnej kultúry a vzdelávania. ISBN 978-80-89763-95-5.
- PODRACKÁ, Dana, 2014. *Kubus*. Dunajská Lužná: MilaniuM. ISBN 978-80-89178-56-8.
- PODRACKÁ, Dana, 2018. *Paternoster*. Kordíky: Skalná ruža. ISBN 978-80-89816-19-4.
- PODRACKÁ, Dana, 2022. *Posuvné dvere*. Kordíky: Skalná ruža. ISBN 978-80-89816-43-9.
- PROKEŠOVÁ, Viera, 1998. *Pleť*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. ISBN 80-220-0862-1.
- PROKEŠOVÁ, Viera, 2007. *Vanilka*. Bratislava: Petrus. ISBN 80-892-3333-5.
- ŠTRPKA, Ivan, 2016. *Fragment (rytierskeho) lesa*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-80-89545-62-9.
- ŠTRPKA, Ivan, 2018. *Kam plášť, tam vietor*. Bratislava: Artforum. ISBN 978-80-8150-209-5.
- ŠTRPKA, Ivan, 2022. *Hermovská chôdza*. Levoča: Modrý Peter. ISBN 978-80-8245-000-5.
- VADKERTI-GAVORNÍKOVÁ, Lýdia, 1992. *Hra na pár-nepár*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. ISBN 80-220-0279-8.

Literatúra

- AYALON, Liat – TESCH-RÖMER, Clemens, ed., 2018. *Contemporary Perspectives on Ageism*, vol. 19. E-ISBN 978-3-319-73820-8. Tiež dostupné z: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-73820-8>
- BAGNELL, Prisca – SPENCER-SOPER, Patricia, ed., 1989. *Perceptions of Aging in Literature*. New York: Greenwood Press. ISBN 9780313262920.
- BARRETT, Anne E. – NAIMAN-SESSIONS, Miriam, 2016. 'It's our turn to play': Performance of girlhood as a collective response to gendered ageism. *Ageing and Society*, vol. 36, no. 4, pp. 764-784.
- BUTLER, Robert N., 1969. Age-Isms. Another Form of Bigotry. *The Gerontologist*, vol. 9, no. 4, pp. 243-246.
- CUMMING, Elaine – HENRY, William E., 1961. *Growing Old. The Process of Disengagement*. New York: Basic Books. ISBN 9780465027378.
- HASMANOVÁ-MARHÁNKOVÁ, Jaroslava, 2013. *Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 978-80-7419-152-7.
- LASLETT, Peter, 1994. The Third Age, The Fourth Age and The Future. *Ageing and Society*, vol. 14, no. 3, pp. 436-447.
- LEHMAN, Harvey, [1953] 2017. *Age and Achievement*. New Jersey: Princeton University Press. ISBN 9780691628790.
- O'NEILL, Margaret – SCHRAGE-FRÜH, Michaela, 2019. Editorial. Woman and Ageing: Private Meaning, Social Lives. *Life Writing*, vol. 16, no. 1, pp. 1-8. ISSN 1751-2964.

- 248 PALMORE, Erdman Ballagh – MANTON, Kenneth, 1973. Ageism Compared to Racism and Sexism. *Journal of Gerontology*, vol. 28, no. 3, pp. 363-369.
- PALMORE, Erdman Ballagh, 1999. *Ageism. Negative and Positive*. New York: Springer Publishing Company. ISBN 0-8261-7001-3.
- PALMORE, Erdman Ballagh – BRANCH, Laurence – HARRIS, Diana K., ed., 2005. *Encyclopedia od ageism*. New York: Routledge. ISBN 0-9890-1889-X.
- PISCOVÁ, Magdaléna – KLOBUCKÝ, Robert – BAHNA, Miloslav, 2015. Starší ľudia v spoločnosti a rodine. Niekoľko pohľadov na starších ľudí v štatistikách a komparatívnych výskumoch. *Slovenská štatistika a demografia*, roč. 25, č. 3, s. 22-43. ISSN 1339-6854. Tiež dostupné z: <https://ssad.statistics.sk/SSaD/index.php/starsi-ludia-v-spolocnosti-a-v-rodine-niekolko-pohladov-na-starsich-ludi-v-statistikach-a-komparativnych-vyskumoch/>
- VAN DEN BERG, Vera – VAN THIEL, Ghislaine – ZOMERS, Margot – HARTOG, Iris – LEGET, Carlo – SACHS, Alfred – UITERWAAL, Cuno – VAN WIJNGAARDEN, Els, 2021. Euthanasia and Physician-Assisted Suicide in Patients With Multiple Geriatric Syndromes. *JAMA Internal Medicine*, vol. 181, no. 2, pp. 245-250. ISSN 2168-6114. Tiež dostupné z: https://repub.eur.nl/pub/132584/Repub_132584_O-A.pdf
- VOLANSKÁ, Lubica, 2016. „V hlave tridsať, v krížoch sto.“ *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1544-6.
- WEBSTER-WRIGHT, Ann, 2019. Grace and Grit: The Politics, Poetics and Performance of Ageing as a Woman. *Life Writing*, vol. 16, no. 1, pp. 97-111. ISSN 1751-2964.
- WYATT-BROWN, Anne – ROSSEN, Janice, ed., 1993. *Aging and Gender in Literature. Studies in Creativity*. Charlottesville and London: University of Virginia Press. ISBN 9780813914343.

Elektronické zdroje

- VASILKO, Tomáš, 2016. Presvedč babku. Briti za EÚ lobujú kampaňou, aké poznáme aj u nás. *Denník N*. Dostupné z: <https://dennikn.sk/400109/briti-pred-referendom-pre-sviedcaju-generacnou-kampanou-ake-pozname-aj-nas/>

Doc. Mgr. Veronika Rácová, PhD.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Gondova ulica 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: veronika.racova@uniba.sk